

Ի. ԱՐՈՒՀԱԶԵ (Փիլոզոֆիական գիտությունների թեկնածու, ստալինյան բաժակաու):

ՔԱՐԹԼԻՍ ՑԻՈՎՐԵԲՍՅԻ ԿԱՄ ՎՐԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:¹⁾

«Քարթլիա Ցիովրեբայի» հայերեն խմբագրությունը, որ «Վրաց Պատմություն» վերնագրերն է կրում, մինչև հիմա ութ ձեռագրով է հայտնի: Սրանցից մեկը, որն ահադ. Մ. Բրուսև թարգմանել է ֆրանսերեն և հրատարակել 1851 թ., պահպանվում է Լենինգրադի Արևելագիտության ինստիտուտում, մյուսը՝ Վենետիկի Մխիթարյանների գրադարանում, երրորդը՝ Փարիզի ազգային Մատենադարանում, իսկ մնացած հինգ օրինակները Հայկ. Ս. Ս. Ռ. Մ Մատենադարանի (Երևանում) սեփականությունն են կազմում:

«Քարթլիա Ցիովրեբայի», այսինքն՝ Վրաց Պատմության հայկական ձեռագրերից հրատարակված է միայն Վենետիկի Մխիթարյանների ձեռագիրը: Այս հրատարակությունը կառարկված է 1674 թ. գրչություն ունեցող մի ձեռագրի արտագրության հիման վրա, որը մի ժամանակ պատկանում էր Կարինի առաջնորդ Կարապետ Բաղրատունուն, ըսյց հետագայում տեղ գտավ Էջմիածնի ձեռագրերի հավաքածուի մեջ (№ 3070): Փարիզի ազգային Մատենադարանի ձեռագիրը, այդ հիմնարկության հայկական ու վրացական ձեռագրերի ցուցակադրող Mac-ler-ի տված տեղեկության համաձայն Dulauriet-ն է արտագրել այն ձեռագրից, որից և Վենետիկի ձեռագիրն է գտնի:

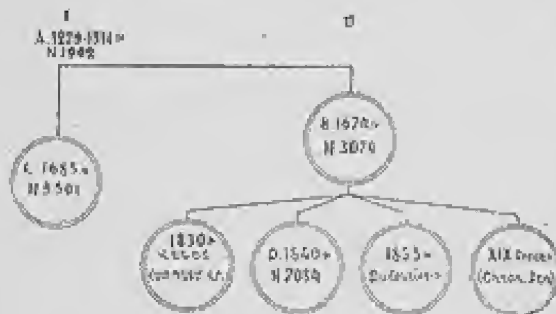
Ո՛չ միայն Վենետիկի և Փարիզի օրինակները, այլ և այն հայերեն ձեռագիրը, որից Բրուսև կառարկել է իր ֆրանսերեն թարգ-

մանությունը, ահադ. Ն. Մառի տված տեղեկության համաձայն, Կարապետ Բաղրատունու սեփական ձեռագրից է արտագրված, Այսպիսով, վերոհիշյալ չորս ձեռագրերն արտագրված են իրարից: Սրանց մեջ ամենահինը Կարապետ Բաղրատունու օրինակն է, որը, ինչպես նշել ենք, այսօր պահվում է Հայաստանի Մատենադարանում (№ 3070): Մնացած չորս օրինակներից, որոնք նույնպես պատկանում են Մատենադարանին, վաղուց հայտնի է № 1902, որն ըստ գրության, ամենահին օրինակն է: Ահադ. Մ. Բրուսևի որոշմամբ այս ձեռագիրը գրված է 1279—1311 թվականների միջև ընկած ժամանակաշրջանում¹⁾: Մնացած երեքից՝ Կարապետ անցյալ դարի օրինակներ են, մեկը՝ ինչպես մեր համեմատությունից պարզվից, նույնպես Կարապետ Բաղրատունու ձեռագրից է արտագրված 1840 թ., վրացիերեն ուսուցիչներն իմացող Արխատկեա Երզնկյանցի ձեռքով, Թրքիստում, իսկ մյուսը՝ № 3052 հայտնի հայտնի պրաֆ. Բ. Պատկանյանն է պատրաստել, ըստ երևութին, աղագրելու համար: Վերջին, ութերորդ, օրինակը № 5501, որ 1683 թ. է գրված ինչպես պարզվից Մատենադարանի մյուս ձեռագրերի հետ արված համեմատությունից, ամենամտիկ հարաբերություն մեջ է հնագույն ձեռագրի (№ 1902) հետ: Ինչպես տեսնում ենք, ըստ

¹⁾ M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique etc., III rap., p. 62, SPB, 1849.

¹ Ձեկուցում կարգացված Հայկական ՈՍԽ Ժողովրդական կից ձեռագրերի ստատիստիկական ինստիտուտի (Մատենադարանի) գիտական սեփայն 1940 թ., 39-X նիստում:

վերահիշյալ ձեռագրերը, բայց Բ. Պատկանյանի ձեռագրից, գտնա են վերջ ի վերջու երկու ձեռագրից:

Ինչպիսի՞ն տնչության կա սրանց միջև: Մասնագետների կարծիքով՝ զոչությանսսնկցող և մեզ հասած բոլոր ձեռագրերն առաջացած պետք է լինեն ամենահին օրինակից (№ 1902-Ա): Այդ կարծիքը նրանք հիմնավորում են այն բանով, որ ամենահին օրինակի վերջին թերթն ընդհատված է այնպիսի բառով («նստուց»), որով վերջանում են նաև հետագա ժամանակների բոլոր ձեռագրերը: Ակադ. Ն. Մատթ նկատել է այն հանդամանքը, որ հիշյալ ձեռագրի վերջին թերթը կտրված է և այդ կտրված թերթից սուղերի սկզբի տառերի միայն մեկ մասն է երևում: Նրա կարծիքով՝ այդ թերթի վրա գեղեցիկ և պիտի լինե՞ր «Քարթլիս Ծխովբերայի» խորհրդանշանը՝ մի փոքրիկ մասն ու տրտաղրողի կամ ստաղրողի հիշատակադրանք¹։ Անշուշտ մյուս օրինակներն այն ժամանակ պիտի արտադրված լինեն, երբ ձեռագրից պահպանել է վերջին թերթը, և ինչպես ակադ. Ն. Մատթ է կարծում, հենց այս է պատճառը, որ հայերեն բնագրի բոլոր օրինակները վերջանում են նաև ընդհատված «նստուց» բառով: Այսպիսով, ուրեմն, զոչութիւնսսնկցող բոլոր օրինակների համար գտնված է սկզբնակիցը, այսինքն՝ 1279-1311 թվ. միջև զրկված «Քարթլիս Ծխովբերայի» ամենահին հայերեն ձեռագրերը (№ 1902):

¹ Н. Марр, Из летней поездки в Армению. Заметки и наваечения из армянских рукописей (Зак. вост. отд. РАО І. V стр. 211-211, СПб. 1891) (այս հոդվածը թարգմանված հայերեն, ա. «Հայագիտական» 18, էջ 1).

Ակադ. Ն. Մատթ հիշյալ զիտագությանը, որի համաձայն «Քարթլիս Ծխովբերայի» հայերեն տեքստն ընդհատված «նստուց» բառից հետո շատ չպիտի շարունակվեր, այլ քիչ հետո պիտի վերջանար, ինչ ճիշտ է թվում: Քարթլիս Ծխովբերայի» հայերեն տեքստը պիտի վերջանար Դավթի Զինուկի պատմությամբ, այսինքն՝ վերջին տաղերը պիտի պատմեին Դավթի ժամկան և նրա ժառանգի դո՛ւր բարձրանալու ժամին: Այս զեղքը նկարագրելու համար ինչպես երեւում է, բառական էին առաջին իսկ տաղերը. թե ինչու, այդ կանաններ հետո: Ինչ վերաբերում է ակադ. Ն. Մատթ արտահայտած կարծիքին, որի համաձայն «Քարթլիս Ծխովբերայի» հայերեն տեքստից հետո գեղեցիկ և պիտի լինե՞ր արտադրողի հիշատակադրանք, այդ կարծիքը կարող է ճիշտ լինել, բայց այս երևույթի կապակցությամբ պետք է նշել նաև այն, որ կտրված թերթի առաջին էջի վրա մնացած տառերը զրկված են տեքստից տարբերվող թանաքով և, որ հնարքաբան է, այդ էջի տաղերի քանակը չի համընկնում տեքստի էջերի տաղերի քանակի հետ: Ուստի կարելի է կարծել, որ կտրված թերթի առաջին էջի վրա, «Քարթլիս Ծխովբերայի» վերջից հետո, կարող էր գեղեցիկ և պիտի լինե՞ր հիշատակադրանք, որը կարող էր զրկված լինել ոչ թե արտադրող զրկի, այլ ուրիշ անձնավորությունից: Այսպես թե այնպես, պարզ է, որ է, բոլոր օրինակները վերջանում են այն ընդհատված բառով, որով վերջանում է ամենահին ձեռագրերը (Ա) 2. Խորհրդարանի տարբերություններ օրինակ. ներքին մեջ չեն նշմարվում 3. ամենահին ձեռագրերն ազգի շառճ (Ա) հետևում է Ը օրինակը որը կարող է արտադրված լինել հենց նրանից (Ա). բայց իր հերթին տարբերություն իր ժամանակի ուղղագրությունը: 4. Բ օրինակն էլ, որին հետևում են մնացած ձեռագրերը, ինչպես երևում է, Ա-ձեռագրից է արտադրված. Ը օրինակի նման նա էլ բնորոշվում է ուղղագրական տարբերություններից, բայց զիտագութ պատմության թյանն այն է, որ նա (Բ); տեղ-տեղ պահպան բառեր ու խոսքեր, ունի հիշյալ ABC օրինակների հետ միասին՝ վրաց

Պատմութեան տեքստը հրատարակելու համար կարելի է օգտագործել նաև ներդիպանցի ձևաքով արտադրված (1) օրինակը:

Ձեռագրերի հիշատակարաններից աշարքում են հետևյալները: Ա ձեռագրի մեջ մի տեղ կարգում ենք՝

«Պատմութիւն Ղեոնցեայ ե գիրքս եւազրեայ, վերջին՝ Պատմութիւն Վրացեայ յիշատակ է Յովնանու Կարճաւանցեայ, որ փառաւ կայր. վերտին նարդեցի ե կազմել ետաւ. սրբեւոյն իմոյ Շմաւոն վարդապետի Լօսեցեայ, ի թվիս ՌՃԺԳ...»

Աւրեմն այս ձեռագիրը մի ժամանակ քրքրված է եղել ե 1664 թ. կազմել են ավելի Հետադարձում այս ձեռագիրը պատկանել է Վարդան Բաղիշեցուն:

«Ջատացող գրոյս, որ կոչի Ղեոնց պատմագիր ե սուրբ հօրն անապատականացն եւազրի բանք ե խրատք բազում, որ ե Վարդան վարդապետս Բաղիշեցի ստացայ ի հայր արգեանց իմոց ե ետաւ յիշատակ ի գումն սուր Էջմիածնի ի փրկութիւն հոգեւոյ իմոյ: Որք ընթիւնաւք ե օգտիք ի սուրբ գրոցս յիշեցէք ի Գրիստոս զԲաղիշեցի Վարդան վարդապետն ե զճնորդն իւր, ամէն ի թվին ՌՃԼԹ»:

Այսպես, աւրեմն 1664 թ. կազմված մեր ձեռագիրը 1690 թ. Էջմիածնին է նվիրում գրքի ստացող Վարդան Բաղիշեցին:

Յ ձեռագրի հիշատակարաններից մեկը արտադրող Դավիթ Ճնճղի կազմից օրատմում է, որ այս ձեռագիրը Վարդան Բաղիշեցու համար է եղել գրված 1669 թ.: Ինչպես քիչ առաջ բերված փաստերից երևաց, Բաղիշեցին ունեցել է մի ժամանակ ե Ա ձեռագիրը, որից կարելի է այն շատ համոզմունքներ և նիշերով ձևեր անել, թե այդ Ա ձեռագրից սխալ արտադրված լինեն այն երկերը, որոնք մտնում են Ե-ի մեջ: Իբրև արացույց այդ բանի՝ կարելի է նույն տալ այն հիշատակարանը, որը նույն առթիվով կրկնվում է ե Յ ձեռագրի մեջ՝ Ղեոնց երկոյ. Պատմութեանից հետո:

Շ ձեռագիրն ես, ինչպես արտադրող Միքայել երեցն է վերջում իր հիշատակարանների մեջ, գրվել է 1685 թ. Վարդան Բաղիշեցու հիշատակին:

«Գրեցաւ... յիշատակ հարգելի ե բանիւրան բարեւանդեա Վարդանի ե Գրիգոր վարդապետի...»:

Վերահիշյալ վկայութեաններից պարզվում է, որ մինչև Շ ձեռագրի արտադրությունը Բաղիշեցու դպրոցում Վրաց պատմութեանը պարունակող երկու ձեռագիր օրինակ կար (Ա ե Ե). աւրեմն որից է արտադրված Շ ձեռագիրը: Համեմատութեանից պարզվում է, որ նա առաջ է եկել Ա ձեռագրից: Ինչպես Ե ձեռագրի, նախապես ե Շ ձեռագրի արտադրողը սուրբ է ավել իր ժամանակի ուղղագրութեանը, բայց բնագրի մյուս հատկութեաններն այստեղ ավելի ճշտորեն են պահված, քան Ե ձեռագրի մեջ: Բայց խոսված բաներն ու խոսքերն այստեղ ավելի քիչ են, քան թե Ե-ում:

Այսպես աւրեմն, XVII դարի այս երկու ձեռագրերը, իրարից անկախ, Ա-ից են դալիս, իսկ ավելի ուշ ժամանակի ձեռագրերը՝ Ե-ից: Այս վերջինից արտադրված օրինակի համաձայն է Վրաց Պատմութեանը՝ հրատարակված Վենետիկում 1884 թ. հետևյալ խորագրով՝ «Համառոտ Պատմութիւն Վրաց, ընծայեալ Զուանշէրի պատմիչի»:

Մեզ հասած բոլոր ձեռագրերը, ինչպես նշել ենք, իրենց վերջում ունեն թերութեան, որը տակաւն մեծ չափաք է եղած լինի:

Բացի սրանից՝ թերութեան կա նաև գրքի մեջ: Արդեն հրատարակիչն էլ է նկատել, որ Վախտանգ Գուգասալից հետո պատճըված նյութի մեջ մի տեղ ստացուն կա Փարսման II-ի թագավորութեանը ե եմվաթի կաթուղիկոսութեանը հիշատակելուց հետո անհասկանալի թախք է կատարվում ե սկսվում է կյուրապաղատներից մեկի պատմութեանը, որի իշխանութեան ժամանակ վախճանվում է Սամուէլ կաթուղիկոսը ե նրա տեղն է գրավում Բաբթուղիմէսը: Այդ կյուրապաղատը Ստեփանոսն է: Համեմատելով հայերենի այս տեղը վրացերեն տեքստի հետ՝ պարզվում է, որ սրանից առաջ բաց է թափված Փարսման II-ի որդու՝ Բակուրի ու նրա ժառանգորդ Գուրամ կյուրապաղատի պատմութեանը, իսկ հայապատկանների շարքում չեն երևում Մակար ե Միմոն կաթուղիկոսները: Ինչպես երևում է, այս թերութեանը թարգմանչի գործ չէ, այլ ար-

ապագայի մը սկզբնապիւրը և մեզ հասած հապուռտ օրինակները հիշյալ կեանքը պիտի է պարունակեն, այդ կտորը ենք հաստատել լրիվ օրինակից վերցրած քաղ-վածքներով: Միեւնոթեան Այրիվանդին, ինչպէս հայտնի է, ունի վրաց իշխանների ու թագավորների և մյուս կողմից՝ վրաց հայ-րապետների ցանկ, որը, ինչպէս գիտել են, կազմված է վրաց Պատմութեան հայերէն խմբագրութեան հիման վրա: Վերահիշյալ վրաց թագիւթած անձնագրութեան հիման այդ ցանկում կան, աւելին Միեւնոթեանի ժամանակ ու նրա ձեռքի տակ եղել է վրաց Պատմութեան աշխարհի օրինակ, որը սկզբնապիւր լրիվ ընդօրինակութեանն էր ներկայացու-նում:

Հրապարակված «Բարթիւ Յիսուքի» կամ «Վրաց Պատմութեան» գրքի վերնա-գիրը վերցված է երևում հենց Պատմութեան մի հիշատակարանից, որ կցված է ինչպէս վրացիներում, այնպէս էլ հայե-րէնում, Բարթիւ Յիսուքիի մեջ մտած Արշիլ թագավորի վիշապարանութեանը:

«Եւ գտաւ Պատմութեան համա-ռաւոյ թ ժամանակ շինվածն և կգա-լի գիրքս որ Բարթիւ Յիսուքի, որ է Պատմութեան Բարթիւ, և կգիտ գտա-Ջաւանքեր, գրեալ մինչև ց'աւելանգ թագավոր, և մինչև ցայս վայր ինքն յա-վել Զաւանքեր, և գլխաւորն յանձնակց տե-սպայն և պատահելոյն թ ժամանակին»:

Այս հիշատակարանից չի երևում, որ ամբողջ Բարթիւ Յիսուքիի հեղինակը Զաւանքին է եղել, ընդհանրապէս, նրան միայն մի մասն է վերաբերում: Հիշատա-կարանի մեջ ժամանակած «Պատմութեան համառաւոյ»-ը ոչ թէ Բարթիւ Յիսուքիի, այլ ինքն Վրաց Պատմութեանն է վե-րաբերում, այլ Արշիլի վիշապարանութեան գրքին և այդ պատճառով էլ չի կարելի արդարացին հրատարակել Աթ. Թիւրքանին այն բանի համար, որ նա հրապարակած գրքին տվել է վերահիշյալ վերնագիրը:

Աթ. Թիւրքանի խմբագրութեամբ լույս տեսած «Վրաց Պատմութեան» տեքստը բա-ժական մեծ պակասութեանն ունի: Առա-ջինն այն է, որ տեքստը հաջող օրինակից չի գալիս: Ինչպէս տեսել ենք, Կ. Բարթու-

տանու օրինակը՝ ամենահին օրինակի հետ համեմատած՝ պակաս բառեր ու խոսքեր ունի: Այս բարձր ինքն ըստ ինքեան կրկն-նշված են և Թիւրքանի հրատարակութեան մեջ, բացի գրանից, ընդօրինակողի սնու-շաղթութեան հետեանքով՝ հրատարակու-թեանից դուրս է ընկել մի ամբողջ թիւրքի:

Չնայած այս թերութեանն՝ հիշյալ հրատարակութեանը, Մ. Բրոսսի հրատարա-կած փրահներն թարգմանութեան հետ միասին¹⁾, մեծ գեր է խաղացել Ակադ. Մ. Բրոսսի աշխատութեաններից հետո վերջ-նականապէս խախտից այն գիտականների կարծիքը, որոնք դառնում էին, որ Բարթիւ Յիսուքիի կազմված է XVII դարի սկզբ-րին, Վախտանգ VI-ի ու նրա հանձնաժողո-վի կողմից, թիպեա՝ գիտականներից ոմանք այժմ, Բարթիւ Յիսուքիի հայերէն խմբագրութեանը հրատարակվելուց հետո, գրութեանն այնպէս են ներկայացնում, իրր թէ Վախտանգ VI-ը Բարթիւ Յիսուքի-ի կազմելու ժամանակ օգտագործել է այդ հայերէն խմբագրութեանը:

Վրաց Պատմութեան հայերէն խմբա-րութեան հրատարակումից հետո վրացիներն ու հայերէն խմբագրութեանների հարա-բերութեանների շուրջը կգաւ աշխատանքը բավական աշխուժացավ: Առաջինը, որ գրադ-վեց այդ հարցով, պրոֆ. Բ. Պատկանյանն էր: Նա իր աշխատութեան մեջ՝ «Ванские надписи и значение их для истории пе-редней Азии: о древне - грузинской хронологии» զանազան պատմադրական կարգի հարցեր բնութարանեց, որոնցից մի քանիսը հիմա էլ ընդունելի են: Նա համեմատութեան ենթարկեց միմեայն Բարթիւ Յիսուքիի սկիզբը, որ ինչպէս հիմա արդեն պարզված է, Լեւոնտի Մրովեյու երկն է՝ «Վրաց թա-գավորների և նախահայրերի պատմութեան-նը»: Պատկանյանի գաղափարը «Բարթիւ Յիսուքիի» մասին գրական չէր: Նրա գլխավոր սխալն այն է, որ նա Բարթիւ Յիսուքիի նախած էր իրր մի ամբող-ջական երկի և ոչ թէ զանազան երկերից:

¹⁾ M. Brosset, Chronique Arménienne; additi-
ons et éclaircissements à l'Histoire de la Géor-
gie SPB, 1851.

կապված ժողովածուի վրա, և այսպիսով ամբողջությամբ մասին դառնում էր միայն մի մասի վերաբերումը:

Վրաց գրառական աշխարհից հիշյալ հարցով դրացիներից պիտի հիշատակել պատմաբան պրոֆ. Յուսուխե Աբուլաձենին¹⁾, ու ահագ. Ի. Ջավախիշվիլին²⁾: Մասնագետներն առանց բացատրության հաստատում են, որ Քարթլիո Յիսուկերայի հայերեն խմբագրությունը թարգմանված է վրացերենից: Հայերեն խմբագրություն առնենա՞նք օրինակը վերագրում են XIII դարին: Համեմատելով այս խմբագրությունը Քարթլիո Յիսուկերայի վրացերեն խմբագրության հետ, որի տանա՞նք օրինակներն ուշ ժամանակների արտագրություններ են, երևում է, որ հայերենը բազմապիսի համապատասխանություններ ունի Վյո երեւոյթը պատճառ դարձա՞վ, որ հետազոտողներից սմանք ենթադրեն, թե սկզբում վրացերենում եւ հայերենի նման խմբագրություն է եղել:

Այս կարծիքն են հայանել վերահիշյալ գիտնականներից Ք. Ժորդանիան և Յ. Աբուլաձեն: Սակայն ահագ. Ի. Ջավախիշվիլին Քարթլիո Յիսուկերայի հայերեն խմբագրությունը համարում է վրացերենից համառոտված թարգմանություն: Ինչ վերաբերվում է թարգմանության ժամանակին, ահագ. Ջավախիշվիլին, հավատակ Ք. Ժորդանիայի, Յ. Աբուլաձեի և ուրիշների, որոնք այս թարգմանությունը XII դարին են վերագրում, Բրտսի և այլ գիտնականների նման կարծում է, որ թարգմանությունը XII դարի զործ պիտի լինի:

Պրոֆ. Յ. Աբուլաձենի փորձից նույնիսկ հայերենի հրատարակված տեքստի ուղղագրությունն ապրիլ տակայն այս փորձը, ինչպես հիմա է պարզվում, հաջող չէ: Հիմա մենք ի դեմս ամենահին ձեռագրի, ունենք Քարթլիո Յիսուկերայի համեմատաբար բովորինակ, որի հետ համեմատելով պրոֆ.

Աբուլաձեի ուղղված տեղերը՝ տեսնում ենք, որ այդ ուղղումները մեծ մասամբ հիշատակվում:

«Քարթլիո Յիսուկերայի» վրացերեն տեքստի այն տեղերը, որոնց մեջ կան տեղեկություններ հայերի և Հայաստանի մասին, վերջին ժամանակներս թարգմանված են հայերեն պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկի կողմից³⁾: Նա իր թարգմանած հավանների կողքին գեղեցիկ նույնպես այդ հավանների համապատասխան տեղերը Քարթլիո Յիսուկերայի հին հայերեն թարգմանություններից: Հին հայերեն թարգմանությունը, ինչպես ինքը՝ Մելիքսեթ-բեկն է ասում, բերված է իր թարգմանության կողքին, քրեական գրանցում, մեկ կողմից, դարձված ավամ լինի ընթերցողին՝ կարևոր համեմատություններ կատարելու համար, և մյուս կողմից՝ ցույց տա, թե XII դարի հայերեն թարգմանությունը որքան է շեղվում բնագրից և, ուրեմն, որքան հավատ կարելի է ընծայել վերջինիս՝ այս կամ այն խնդիրներ լուծելու: Ենթադրությունը ցույց տալու ժամանակ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկի հիմնադրումն որոշ տեղերում հին թարգմանչի հետ ու տեղ-տեղ տարբեր, սակայն անհիշա կերպով է ասված թարգմանությունը, որ և կապացուցվի ստորև:

Այս է պիտի ստուգել այն հիմնական աշխատանքը, որ կատարված է մինչև օրս Քարթլիո Յիսուկերայի հայերեն ու վրացերեն խմբագրությունների շուրջը:

Այժմ անցնենք մեր գիտությունը ներքին.

«Քարթլիո Յիսուկերայի» խմբագրությունը, կամ Վրաց Պատմությունը, վրացերենից է թարգմանված: Այս հաստատվում է ոչ միայն տառադարձության ժամանակ տեղ գտած նման տառերի շփոթմամբ, այլ որոշ nonsense-ներով, որոնք միայն վրացերենից կարող էին առաջացած լինել: Թարգմանությունը տեղ-տեղ համեմատվում է վրացերենի հետ, տեղ-տեղ հերան-

¹⁾ Յուսու. Աբուլաձե, «Վրաց մասյանի հին հայերեն թարգմանություն» (վրացերեն), ա. Վնդգատրիս տնտեսներ, 1901:

²⁾ Ի. Ժ. Ջավախիշվիլի, «Հին վրացերեն պատմական գրականություն» (վրացերեն), 1 հրատ., 1916:

³⁾ Պրոֆ. դ-ր Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց ուղղագրությունը Հայաստանի և հայերի մասին, Լ. Երևան, 1934:

նում է բնագրից, կան նաև բաց թողնված կամ ավերացված որոշ տեղեր: Ավերացված են աշուղիսի մոմենտներ, որոնք չեն կարող վրացերենում եղած լինել: Ինչպես երևում է, թարգմանիչը որոշ նկատառումով է պահանջում և ավերացնում այս կամ այն մոմենտը:

Բարթիլիս Յիսովրերայի հայերեն ընտրովի թարգմանությունը սկզբնական մասում ավելի քիչ է համապատասխան (Լեանտի Մրավելա և Զուանչիրի երկերում): Այս մասից բաց չի թողնված որևէ մի ուղղորդվ երևույթ:

Բազմաթիվ մոմենտներ, որոնք կամ շատ են սզմված, կամ հաճախ բաց են թողնված, մեծ մասամբ վերաբերում են «Բարթիլիս Յիսովրերայում» տեղ գտած ուրիշ երկերի, առանձնապես «Բարթիլի մատյանին» ու «Գովիթ Շինուլի պատմությունը»: Այս մասերից, այսինքն՝ վերջին երկու երկից, հայերեն խմբագրություն մեջ չեն երևում, ինչպես արդեն ասելիս ենք: Ել են նկատել, ոչ միայն մասնատկադրական ընտել կրող տեղեկությունները, այլ և շատ աշուղիսի գեղեր, որոնք Վրաստանի ներքին կյանքին են վերաբերում և ոչ մի կապ չունեն դրսի աշխարհի հետ: Հենց այսպիսի աղավորություն ենք ստանում, երբ մանրամասնորեն ծանոթանում ենք այս երկերի վրացերեն ու հայերեն տեքստի հետ: Այն հանդամանքը, որ այս հուշարձանները համեմատաբար մեծ չափով են համապատասխանում, իմ կարծիքով, ոչ թե այն բանով է բացատրվում, որ հայերենի նման ինչ-որ համապատասխան խմբագրություն պիտի գոյություն ունենար վրացերենում, այլ նրանով, որ հայ թարգմանիչը այս գեղքում ուրաշն տեսնելուով է առաջնորդվել: Ծանկանալով առկ հայ ընթերցողին Վրաց պատմության վերջին գրքից՝ թարգմանիչն աշխատում է Բարթիլիս Յիսովրերայի մեջ գեղատեղի գրքերի բովանդակությունը հարմարեցնել սղտապական միջավայրին:

Բարթիլիս Յիսովրերայի մեջ տեղադրված երկերում պատմված գեղերը նաև հայ ընթերցողին տալիս է ոչ թե ամբողջություն և մանրամասնորեն, այլ ընտրելով միայն գլխավորն ու համառոտելով: Գերցնում է

աշուղիսի գեղեր, որոնք որևէ կերպ կամ հայաց պատմություն եղելություններին հետ են կապված, կամ հիշեցնում են աշուղիսի ներքին բաց չի թողնում աշուղիսի տեղեր, որտեղ այսպես թե այնպես հայ է մասնակցում: Եվ եթե որևէ մի աղվես է ընկած նման գեղերում հայ գործչի վրա, հայ թարգմանիչն աշխատում է որևէ կերպ մեղմացնել այն, կամ բոլորովին համեմ կամ թե, բավական գեղքում, աշուղիսի փոխել, որ ընդունելի լինի հայ ընթերցողին:

Այս բոլորից հետո մեղ թվում է, որ Վրաց Պատմությունը ոչ թե հասարակ թարգմանություն է, այլ մի համապատասխան է, որ կատարված է որոշ աշխարհահայաց ունեցող անձնավորություն ձեռքով, որոշ նպատակով:

Ով պիտի լինի թարգմանիչը և ինչ աշխարհայացքի տեր: Բարթիլիս Յիսովրերայի» կամ Վրաց Պատմության թարգմանիչն անշուշտ հայ է: Այս է վկայում թեև կուղ այն, որ նունի մասին վրացերենում ասված է, որ նա «մայրն և ավագանն է մեր», իսկ հայերենում՝ զրա տեղը կարգում ենք «մայրն Վրաց»։ Հայ թարգմանիչը, ինչպես պարզվում է, միաբնակ է, և այս շատ պարզ երևում է այն հավերժաներից, որ թարգմանիչն է կատարել: Օրինակ՝ երբ թարգմանիչը Վասիլ կայսեր կողմից Բագրատ արքայազնին պատանդ տանելու գեղքն է վերցնում, աղամա հիշում է այն եղելությունը, որ նույն Վասիլ կայսրը ջուր օրհնելու համար կանչեց հայ կաթողիկոս Պետրոսին, «կոչեցեալ առ ինքն զմեծն կաթողիկոս Հայոց զՊետրոս... և ետևս կայսրն մեծ սքանչելիս ի վերայ ջրոյն, և զսվեաց զհամա առ Հայոց մեծնն է հաստատում և այն նկարագրությունը, որ կատարում է թարգմանիչը վրացական հայկական եկեղեցական բանավեճի տեղի: Ներկայացնելով այն վրացերեն տեքստին միանգամայն հակառակ:

«Բարթիլիս Յիսովրերայի» հայ թարգմանիչը մոցներով գեղեր, որոնք չեն վրաց բնագրում, ցույց է տալիս, որ ինքը բաշ մանթ է հայերեն պատմական պրակտություն հետ Այսպես, օր. երբ Զուանչիրի երկից վերցնում է ներքոթի մասին պատ-

մածը, ավերացնում է, որ Պարսից «Բէլ, որ նա ինքն է ներքովի, որ կռահուսն կաշի՝ ազատեալ է...»¹ Բեղի ու ներքովի նուշուսթյունը, ինչպես պարզվում է, վերցված է Մովսես Խորենացուց, որտեղ (I, գր. 7) տալիս է՝ «Բայց ես տեսնում եմ, որ առաջ անառն գրեւ, ներքովի լեալն»² Բայցի Խորենացու՝ թարգմանիչը ծանոթ է Սերետի Պատմութեան հետ եւ Մանանի երկուս պատմութեանը նուշուսն հայկական աղբյուրներից է վերցված։ Ի միջի աչքից, նրա պատմածն այս անտակեալից շատ նման է Սաղմուկ Անեցու ու Միսիթար Անեցու պատմածներին։ Պետրոս կաթողիկոսի սքանչելադարձութեան մասին եղած համալածն էլ (որը թարգմանիչն իր թարգմանութեան մեջ է մտցնում) հայկական աղբյուրներից է ըզխում, և փոխ է առնված «Կոպեանի Տեղեանն» հեղինակից³ և այլն և այլն։

Այսպիսով «Քարթլիա Յխովրերայի» հայերեն համադասութեան թարգմանիչը = խմբագիրը հայ է, միաբնակ իր գաղափարութեամբ և բավական լավ ծանոթ ինչպես հին, նուշուսն էլ ժամանակակից հայկական պատմութեան հետ։

Եւրո է կատարվում վրաց պատմութեան թարգմանութեանը։

Թարգմանութեան ընդհատված է 1125թ. գեղարդի, այս խոյ թիվը պետք է համարել թարգմանութեան terminus à quo-ն։ Հիշալ է, հայերեն թարգմանութեան անսովոր կերպով «նստուց» բառով է ընդհատվում, բայց այս բառից հետո ակնհայտ չպետք է շարունակվեր, ընդամենը մի քանի սող պիտի լիներ, որովհետև «Դավիթ Շինուլի պատմութեանը» բնագրի՝ աշխնքն՝ «Քարթլիա Յխովրերայի» վերջին երկն էր, ինչպես այս հաստատել է ակադ. Ի. Ջավախիշվիլին։

Ինչ վերաբերում է terminus ad quem-ին, ժամանակակիցները մեծ մասամբ իրեն աչքպիտին ընդունում են XIII դարը։ Իմ կարծիքով, այս երկրորդ սահմանադիմը հետո է տարված։ Արդեն պատմաբան Թ.

Մորդանյան Քարթլիա Յխովրերայի հայերեն խմբագրութեան ֆրանսերեն թարգմանութեան մեջ նկատել է մի տեղ, որից, նաև մեր կարծիքով, երևում է, որ թարգմանիչը Դավիթ Շինուլի ժամանակակից է, ամենաշատը՝ կրտսեր ժամանակակից։ Երբ թարգմանիչը, իբրև հավելված, Մարկավադի և Դավիթ արքայի մտերիմ հարաբերութեան մասին է խոսում, գրում է. «Եւ տեսաք արգեստը կատարեալ գրան տաղմախն» [որով Մարկավադն էր գիտում արքային] ի վերայ թագավորին, և յաղվեք ի բանից անտի վայելին նման. և հետո թարգմանիչը թվում է այն փորձանքները, որոնցից անկասկածաբար Դավիթ արքան և որոնց մասին խոսում է նաև բնագիրը։

Դավիթ շինուլի պատմութեան գրելու ժամանակը ակադ. Ի. Ջավախիշվիլին համարում է 1123—1126 թ. որ և ընդհանում են ուրիշները Պարզ է, որ Քարթլիա Յխովրերայի մեջ այս պատմութեանը մասն ոչ ինչի աչք ժամանակից հետո։ Հայ թարգմանիչը արդեն ձեռքի տակ է ունեցել աշխուրի ձեռագիր, որի մեջ գեանգված է եղել հիշյալ պատմութեանը։ Թարգմանիչը Դավիթ արքայի վերջին օրերին ակնհայտ է եղել, ուրեմն և իրեն կրտսեր ժամանակակից, նա Քարթլիա Յխովրերայի մեջ գեանգված Դավիթ արքայի պատմութեանը կարող էր թարգմանել XII դարի միայն երկրորդ կեսում։

Վրաց Պատմութեան հայերեն խմբագրութեանը, չնայած այն հանդամանքին որ նա իր աղբյուրի հետ համեմատաբար համեմատ է, կարող է որոշ գաղափար սույ աչք աղբյուրի, աշխնքն՝ «Քարթլիա Յխովրերայի» առաջին վրացերեն խմբագրութեան կազմութեան մասին, որից հին ձեռագրերը մեզ չեն հասել։ Թուսիով հայերեն, խմբագրութեան համադաս լինելու մասին, նկատի պիտի ունենանք այն, որ նրա համադասութեանը ոչ թե նրա մեջ տեղ գտած երկերի թվի նվազեցում է նշանակում, այլ աչք երկերի լավանդակութեան սղում։

Երբ «Քարթլիա Յխովրերայի» հայերեն խմբագրութեան համեմատ ուսումնասիրում ենք այս հաշտածանի վրացերեն հին օրինակները (XV—XVII դ. դ.), նախ և առաջ ուշադրութեան է դրավում այն, որ XII

¹ Н. Я. Марр, Сказание о хатоанкесе Петре и ученом Иоанне Козерие (из сборника „Восточные записки“, СПб., 1885).

դարձի վրացերեն Քարթլիս Յիսոփերան րադիացած է հզեկ հեռակայ հրկերից. 1) Լեոնտի Մրավելու Վրաց թարգմանների և նախահայրերի պատմությունը. 2) Զուանդերի՝ Վախտանգ Դարգասալի պատմությունը. 3) Արչիլի վկայարանությունը. 4) Քարթլի մատյանը և 5) Դավիթ արքայի պատմությունը:

Երկրորդ աչքի ընկնող երևույթը, ինչպես գիտ Թ. Ժորգանյան է նկատել, այն է, որ հայերեն «Վրաց Պատմություն» մեջ Նունի վարքը պատմված է առաջին գեմքով, այն ժամանակ երբ Քարթլիս Յիսոփերայի մեզ հասած վրացերեն հին ձևագրերի մեջ նույն պատմությունը ներկայացված է երրորդ գեմքով: Թ. Ժորգանյան կարծում էր, որ հայերեն թարգմանություն մեջ հիշյալ վարքը Նունի աչքիս կաշված, «Նոր վարխտից» է գտլիս, և ոչ թե երկրորդից: Այն ժամանակ «Նոր վարխտ» կոչվում էր X դ. ձևագրի՝ «Շատրերդի ժողովածու» մեջ գտնված Նունի վարքը, իսկ երկրորդ՝ Լեոնտի Մրավելու ձեռքով կազմված վարքը: Բայց Նունի վարքի վրացերեն տեքստերի ուսումնասիրությունը՝ Վրաց Պատմության հայերեն թարգմանության մեջ գտնվող վարքի առնչությունը՝ պատմական ժորգանիստի արտահայտած կարծիքը չի արդարացնում: Նունի վարքի հայերեն թարգմանությունը մասիկ հարաբերություն ունի Քարթլիս Յիսոփերայի մեջ տեղ գրված Լեոնտի Մրավելու կողմից կազմված վարքի հետ, և

այն հանդամանքը, որ թարգմանություն մեջ վարքը պատմված է առաջին գեմքով, իսկ վրացերենում (մեզ հասած Ք. Յ.-ի հին ձևագրերում) երրորդ գեմքով, բայց ինչպես է նշանակում, որ Քարթլիս Յիսոփերայի XII դարի վրացերեն թարգմանության մեջ ևս Լեոնտի Մրավելու ձեռքով կազմված Նունի վարքը նույնպես առաջին գեմքով է հզեկ շարադրված և հետագայում միայն թարգմանների կողմից պարձվել է երրորդ գեմքով:

«Քարթլիս Յիսոփերայի» հայերեն հին թարգմանությունը վրացերեն բնագրի համար, բացի վերահիշյալ կազմերից, ունի մի նշանակություն ևս: Այդ արդեն լեզուիկային է վերաբերում: Քարթլիս Յիսոփերայի վրացերեն տեքստի մեջ պատահում են ախարիսի բառեր, որոնց գործածությունը հազվագյուտ է հին վրացական տեքստերում: Այս տեսակի բառերի իմաստը ճշտորեն անձանելու համար անհնարապես օժանդակություն է ցույց տալիս մեզ հայերեն հին թարգմանությունը: Պետք ասել, որ թարգմանիչը, ընտրած այն սահմանափակ nonsens-ներին, որոնք տեղ են գտել նրա թարգմանություն մեջ, զլատաբորտակա բնագիր օրինակի շնորհիվ (երևի ձևագրերը լավ չէր կարդացվում), լավ է տիրապետում վրացերեն լեզվին: Նույն իսկ բոլոր հազվագյուտ բառերը, սրանք կան Քարթլիս Յիսոփերայի տեքստում: Թարգմանիչը ճշտությունը է հասկացել: Այդպիսիքն են՝

ქნისობა («կնիստութ»), որը թարգմանված է
 უძლეობი («ուձլերի»), » »
 ჩუვლუვი («չաղլուգի»), » »
 ბანდაკი («խանդակի»), » »
 ხალტაკი («խառակի»), » »
 ხევე («սեփե»), » »
 კილიკი («կիլիկի»), » »
 აბაწივი («արձանիպի»), » »

է «դրուստութ» բառով:
 » «չլի» »
 » «երկաթակուս մահակով»
 » «խոր փռ» բառով
 » «գանձ, ստացվածք, տարք
 կամ խառն» բառերով:
 » «արքունիք» բառով
 » «մահիճ» »
 » «արժև» » և այլն:

Իմ կարծիքով, սխալվում է, պրոֆ. Լ. Մեյքսեթերսկի, երբ իր թարգմանած համբանների մեջ վերահիշյալ բառերից մի քանիսը և այլ բառեր, որոնք համար են դար-

ժածված հին վրացերենում, այնպես չի թարգմանում, ինչպես հին թարգմանիչը, այլ տալիս է սրիշ անհաջող և անճշտ բառերով: Երևի, նա նպատակ է ունեցել ցույց տալ հին թարգմանչի «չեղումներ»:

մի կողմը, թաց հեմարաուխյունը պահանջում է ասել, որ հին թարգմանիչը ավելի լավ է հասկացել ընդհանրապես բնագիրը և մասնավորապես այժմ մեզ համար գեղարվեստական տեղերը, քան թե նոր թարգմանիչը, ինչպես փաստերին:

Կլեոն (Վեռնիք) պրոֆ. Լ. Մ.-ը թարգմանում է «սկար» բառով, երբ այն նշանակում է՝ «յգի» (հին թարգմանիչը հենց այս բառով է թարգմանել):

Յոհաննիս (Վարդանյա) նոր թարգմանիչը թարգմանում է «երկրային» բառով, երբ նա նշանակում է «արմանիք» = «արմել» (հին թարգմանիչը այս բառն էլ լավ է հասկացել, քանի որ դրա փոխարեն՝ «արմել» բառը):

Միլոն (Վեդյան) բառը, որը նշանակում է «պատերազմի», շփոթելով նոր վրացերենի նշանակություն հետ, նոր թարգմանիչը թարգմանում է իբրեւ զինվորի կանչիչ:

Նովոկոն (Վասիլի) բառը, որ՝ հին վրացերենում, նշանակում է «աշխարհ» իսկ նորում՝ «պաշտ», նույնպես մի տեղ Մ.-ը թարգմանել է «պաշտ» բառով («ճշգրտաբանությունը մտադրո՞ւմ է սուղեղի տեսակը») = «գիտելի պաշտպանություն»?)

Յոհաննիս (Վերնիք) «Երեմիայի» բառով է թարգմանվում, մինչդեռ այն նշանակում է՝ «գործակալ»:

Յոհաննիս (Վ. Կանյան), որ նշանակում է «սահման», թարգմանվում է «հարձակություն» կամ «հարձակություն» դարձվածքով, դարձյալ չբացատրելով նոր վրացերենի հետ:

Յոհաննիս (Վասիլի) բառը, որ նշանակում է «ընդունել կամ մերժել» և այն էլ ոչ թե մեկը, այլ շատ, պրոֆ. Լ. Մ.-ը թարգմանում է «բաժանվել» բառով, որ նույնպես սխալ է և այլն:

Վրաց պատմության մեջ, ինչպես ըստ ասելի է, կան այնպիսի բառեր, որոնք սովորական չեն հին հայերենում: Այս տեսակետից մեր հոշարձանը ուսումնասիրության արժանի դարձավ պրոֆ. Ն. Ամառյանի կողմից, որն իր «Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ» (Ե հատ. Վենետիկ 1913—1922) գրքում առանձին գլուխ է նվիրում Վրաց Պատմության հետևյալ վերնագրով. «Հայերեն նոր բառեր

Պատմության վրաց Պատմության մեջ» (գլ. ԻԴ):

Հիշյալ հոդվածի մեջ առաջարկված են միայն հետևյալ 4 բառերը՝ պատմիկ, սեմփոր, արանագ ու փրատիստիկ: Պատմիկ ու արանագ բառերի մասին աված բացատրությունները ճիշտ են, բայց կատարված է հարույում միայն «սեմփոր» և «փրատիստիկ» բառերի մեկնարկում: Ներկայացված «Վեդի»-ի նույն անվանումը պրոֆ. Ամառյանի կողմից չհասկանալի է վերցված, ուր շուրջի (կամ շուրջի) նշանակում է reunion, rencontre des malades: Վրացերեն բնագրի հետ համեմատելով՝ այս բառի համարժեքն է «ՆՆՆՆ» թվաշարը, որ նշանակում է՝ «սխալ փոքր»: Այսինպես երևում է, որ «սեմփոր» (սեմ-նա-հին-հարցի մեջ «սեմփոր») բառը բառ է, բացառյալ երկու բառերից՝ մեկը «սեմ» ու մյուսը՝ «փոր», որով արանագրված է վրացերենի «ՆՆՆՆ» (կամ «ՆՆՆՆ») թվաշարը: միայն այնպես, որ առաջին բառը թարգմանված չէ:

«Փրատիստիկ» բառը պրոֆ. Ն. Ամառյանը հոշարձանի «Վրացերեն»-ի հետ է կապում, որը հայերենում պիտի արք «փրատիստիկ» ձևը, բայց «Լ» և «Ք» տառերի միացմամբ առաջացած է երևում «փրատիստիկ», որ և մեկնույն առաջարկված պիտի ուղղվի: Կարող է այս բառի ստուգաբանությունը ճիշտ լինել, բայց սրա սրբալից ձևը ոչ թե հայերենի հիման վրա է ըստացված, այլ սրա փոփոխության պատճառը վրացերենում պիտի գտնվի, որովհետև հին հիշյալ ձևով այս բառը վրացերեն բնագրից է տնցել հայերեն թարգմանության մեջ: Վրացերենում համապատասխան տեղում ունենք «Գրոցադոտեկում, Գրոցադոտեկ», բառը, որ հայերեն թարգմանության մեջ «փրատիստիկ» ձևով է ներկայացված:

Վերջապես մեր գիտությունները «Քարթլիա Յիսուսականության» հայերեն թարգմանության մասին մեզ մեծ է միայն ամփոփել մեր վերելում առաջները:

«Քարթլիա Յիսուսականության» աշխատանքի վրաց Պատմության մեջ հասած հայերեն

ձեռագրերից միայն 4 օրինակներ կան, որոնք անհրաժեշտ են վերահիշյալ Պատմութեան հայկական ընդհանուր վերականգնելու համար:

2. Ամենահին ձեռագիրը, որ գրված է համարում XII դարի վերջին, լիովին չի պահպանում սկզբնագիրը:

3. «Քարթլիս Յխովրեբայի» հին հայերեն խմբագրութեանը թարգմանված է վերացերենից: Թարգմանութեանը համառոտ է, ունի և հախքվածներ, թե՛ մեկը, թե՛ մըշտը կատարված են որոշ նկատառումներով:

4. Թարգմանիչը հայ է, դավանանքով՝ ժիտանակ, և իսկից Շինողի կրտսեր ժամանակակից: Թարգմանութեանը կատար-

ված պիտի լինի XII դարի երկրորդ կեսում:

5. Քարթլիս Յխովրեբայի հայերեն թարգմանութեանը օժանդակում է մեզ որոշ զուգահեռ կազմելու Քարթլիս Յխովրեբայի մեր ձեռքը չհասած հին վրացերեն տառիկն խմբագրութեան կազմութեան մասին:

6. Քարթլիս Յխովրեբայի հայերեն հին թարգմանութեանը օժանդակում է մեզ ճշգրիտ սահմանելու վրացերեն տեքստի՝ հինում հազվադեպ գործածութեան ունեցող բառերի իմաստը: Իր հերթին՝ վրացերեն տեքստի օգնութեամբ հայերեն թարգմանութեան մեջ վերականգնվում են որոշ բառերի ճիշտ ձևերն ու իսկական իմաստը: